

השועל הבלקני - על חלקה של בולגריה בהשמדת היהודים

נסים יושע

באולמות המעופפים של בית החרושת למוצרי טבק 'מונופול' בסקופיה בירת מקדוניה, סמוך למסילת הברזל המובילה צפונה לבלגרד ומשם מזרחה עד למחנה ההשמדה טרבלינקה, הצטופפו במרס 1943 כ- 7,000 יהודים שהובאו מהערים סקופיה, מונסטיר, שטיפ ועיירות אחרות במקדוניה לקראת שילוחם להשמדה. משפחות משפחות שכבו על דרגשי העץ, שנבנו בעוד מועד בשלוש קומות לאורך האולמות הענקיים. בכי קורע לב של תינוקות וילדים רעבים וצמאים התערבב בזעקות ובאנחות של חולים, זקנים ותשושים שביכו את כאבם ואת מרגורלם.

ב- 11 במרס ב- 6:00 בבוקר נצטוו כל יהודי מקדוניה לעזוב את בתיהם ולקחת עמם מטענים אישיים בלבד. שלג כיסה את פני הארץ. בקור מקפיא צעדו אלפי גברים, נשים וילדים לעבר תחנת הרכבת. שם הוטענו על קרונות משא, שהוכנו על ידי הבולגרים בעוד מועד לצורך שילוחם להשמדה. מדרום למקדוניה רוכזו לפני כן, ב- 4 במרס, כ- 4,000 היהודים שגרו בתראקיה, ואליהם צורפו כמה מאות מיהודי העיר הסרבית פירוט. אלה הוסעו ברכבות פתוחות ובתנאים לא אנושיים לעיר הגבול הבולגרית לום השוכנת על גדת הדנובה. שם המתינו להם ארבע ספינות שהושטו ב- 21 וב- 22 במרס לאורך הדנובה לקטוביץ, ומשם לטרבלינקה. רק שלוש ספינות הגיעו ליעדן. הרביעית הוטבעה על ידי הגרמנים סמוך לווינה, וכל המוסעים בה נספו במימי הדנובה.

מדהים עד כמה גילו הבולגרים בעניין זה כושר ארגון למופת: תוך ימים ספורים ערכו מפקד ורשימות שמיות מדויקות בגרמנית ובבולגרית של כל המיועדים לגירוש לפי משפחות, גילים, עיסוקים וכיו"ב. כמו כן ערכו הבולגרים רשימות מפורטות של הרכוש שהוחרם והועבר לאוצר הבולגרי, ארגנו את אמצעי התחבורה הנחוצים - רכבות וכלי שיט, הכינו את מקומות ריכוזם של המגורשים לפני שילוחם להשמדה ותיאמו הכול עם בני בריתם הגרמנים.

כיצד ולמה שיתפו הבולגרים פעולה עם הנאצים לשלח ולהשמיד את בני הקהילות האלה של מגורשי ספרד ופורטוגל, שמצאו החל מ- 1492 מקלט ברחבי האימפריה העות'מאנית דאז? במרס 1941 פלשה גרמניה ליוגוסלביה דרך בולגריה ומשם ליוון. הגרמנים החליטו לשלוט במישרין בסלוניקי ובנותיה. שאר אזורי תראקיה היוונית וכן מקדוניה ופירוט היוגוסלבית נמסרו לשלטונה של בולגריה, בת בריתה של גרמניה הנאצית. יהודי האזורים האלה הודו לאל על שהיטיב עמם, שכן נמסרו לשלטון הבולגרים, אוהבי היהודים כביכול. עד מהרה התאכזבו מרה ושתו מידי הבולגרים את כוס התרעלה עד תומה. בולגריה, בהנהגת בוריס מלכה, שהיה מבית מלוכה גרמני, וממשלתה הפשיסטית, בראשותו של פרופסור פילוב,

לטשה את עיניה למחוזות האלה ושמה לה למטרה לספחם ל'בולגריה הגדולה', בטענה שאזורים אלה היו ערש התרבות והכנסייה הבולגרית שצמחה על גדות אגם אוכריד שבמקדוניה. בריתה המדינית והצבאית עם גרמניה הנאצית העניקה לה הזדמנות פז להגשים חלום זה, מה גם שזמן קצר לפני כן זכתה, בסיועו האישי של היטלר, לספח את מחוז דוברודג'ה הרומני. מאחר שבגלל קרבה אתנית לרוסים סירבה בולגריה לנתק את יחסיה הדיפלומטיים עם ברית המועצות ולהכריז עליה מלחמה - ובכך נמנעה מלהקריב את חייליה בחזית העקובה מדם שבמזרח - העדיפה זו לשלם לגרמנים בעיקר במטבע היהודי.

עוד ב-1940 החלה בולגריה לחוקק חוקים אנטישמיים חמורים נגד יהודי בולגריה, הנהיגה נומרוס קלאוזוס, אכפה את ענידת הטלאי הצהוב, נישלה את היהודים ממקורות מחייתם, הפקיעה רכוש, הכבידה עליהם את נטל המס, רוששה אותם, הגלתה את רוב יהודי סופיה לערי השדה, הנהיגה עבודות כפייה במחנות עבודה, ואף הקימה כמה מחנות ריכוז. בולגריה אף הסכימה לשילוחם להשמדה של יהודים בעלי אזרחות בולגרית, שהתגוררו בארצות אחרות תחת שלטון גרמני. במיוחד הכבידו הבולגרים את העול על יהודי תראקיה ומקדוניה. שעה שלכל תושבי השטחים החדשים האלה הוענקה באופן אוטומטי האזרחות הבולגרית, נמנעה זו מהיהודים בחקיקה מיוחדת. אלה נותרו הפקר, ללא הגנה חוקית כלשהי, והפכו לטרף בידי הקומויסריאט לענייני היהודים, שהוקם במשרד הפנים בראשותו של אלכסנדר בלב, עורך דין אנטישמי קיצוני, שנשלח במיוחד לגרמניה כדי לקבל שם את הכשרתו בחקיקה האנטי - יהודית וביישומה. הגרמנים שלחו לעזרתו נציג ממשרדו של אייכמן, איש הס"ס תיאודור דנקר, והוא הוצב בשגרירות גרמניה בסופיה. בראשותם של השגריר בקרלה, של הנספח לענייני משטרה הופמן ושל הנספח החדש דנקר פעלה השגרירות במרץ בנושא היהודי. הם לא נדרשו להפעיל לחץ מיוחד על הבולגרים, שכן אלה התנדבו לשתף עמם פעולה, כשהם פוזלים לעבר הפרס הגדול המצפה להם: סיפוחן לבולגריה של תראקיה (אולי גם עם עיר הנמל סלוניקי) ושל מקדוניה בבוא הניצחון הגרמני המובטח ההולך וקרב.

ב-22 בפברואר 1943 חתמו דנקר ובלב, לאחר משא ומתן קצר על הסכם, לפיו ישלחו הבולגרים בשלב הראשון 20,000 יהודים למזרח אירופה. ההסכם אושר על ידי הממשלה והמלך. הסכם זה הוקע במיוחד על ידי התובע במשפט אייכמן גדעון האוזנר שאמר: "בולגריה מתלבטת בכך, שהייתה המדינה היחידה אשר חתמה חוזה כתוב לספק יהודים לגרמניה, התחייבה לשלם על הסעתם והצהירה שלעולם ובשום נסיבות לא תבקש את החזרתם".

הבולגרים התחייבו לארגן את השילוח מתחילתו ועד סופו, לכסות את הוצאות ההסעה של המגורשים (ואלה מומנו מהרכוש שהופקע מהם) ולא לדרוש בשום מקרה את החזרתם. תוך ימים ספורים השלימו הבולגרים את הכנותיהם. בימי הגירוש פעלו השוטרים והחיילים הבולגרים שעמדו לרשותו של בלב באכזריות רבה, ריכזו את היהודים והחרימו את כל רכושם

לאוצר הבולגרי. הם הונו את קורבנותיהם בהבטיחם להם כי הם מועברים באופן זמני לשטחי בולגריה הישנה לעבודה למען המאמץ המלחמתי. רק יהודים בודדים לא התפתו להבטחות ונמלטו לאלבניה השכנה, שבה שלטו האיטלקים, שבניגוד לבולגרים לא שיתפו פעולה בעניין היהודי עם בת בריתם הנאצית.

כאשר הצטופפו הנידונים להשמדה במחסני 'מונופול' בסקופיה ובמחנות המעבר בתראקיה נעשה ניסיון בודד של שרל - ארתור רדאר, ציר שוויץ בסופיה, לפעול למענם. ראש הממשלה פילוב מעיד ביומנו (היומן תורגם לעברית בידי ניר ברוך בספרו על יהודי בולגריה הכופר: בולגריה ויהודיה במשך הדורות, תל אביב: 1960) שקיבל את רדאר לשיחה ב- 11 במרס 1943. כך התנהלה שיחה זו:

רדאר: מציע לפעול כדי שיהודי השטחים החדשים, ולפחות הילדים, ייקלטו בפלשתינה.

פילוב: מאוחר מדי, כי בעוד ימים אחדים הם ייסעו.

רדאר: להיכן ייסעו?

פילוב: לפולין.

רדאר: זאת אומרת שהם הולכים למות?

פילוב: זוהי הגזמה. הם ינוצלו כפועלים כמו אלה שגם אנו שולחים (הכוונה לפועלים בולגרים שיצאו לגרמניה מרצונם ובתשלום מלא).

רדאר: זה לא אותו דבר, כי נוהגים ביהודים באופן 'בלתי אנושי'.

פילוב (בחרפות): לא ניתן לדבר בימינו על אנושיות, כאשר אוכלוסיות שלוות נרצחות בערים הגדולות ללא רחמים (הכוונה להפצצות בעלות הברית על ערי גרמניה) (שם, עמ' 200).

ארבעה ימים אחרי כן, בעוד יהודי השטחים החדשים עדיין ממתנינים במקומות ריכוזם לשילוחם לטרבלינקה, וטרם ההכרעה על גורלם של 8,000 יהודי בולגריה הישנה, שאף הם נועדו להישמד כדי להגיע למספר 20,000, שעליו הוסכם בשלב בראשון, כותב פילוב ביומנו, כי התקבל ב- 15 במרס לשיחה אצל המלך: "דיברנו בעיקר בעניין היהודים. המלך עומד על כך שנעמוד איתנים" (שם, עמ' 201). כלומר, פילוב דיווח למלך על שיחתו עם ציר שוויץ, והמלך - שנקשרו לראשו כתרים מזויפים של ידיד היהודים - מורה לראש ממשלתו שלא להיכנע ללחץ בינלאומי ולא לוותר.

באותו חודש מרס 1943, כאשר יהודי תראקיה נשלחו אל מותם בספינות, נשלחו 7,144 יהודי מקדוניה לטרבלינקה ברכבות משא ובתנאים מחרידים: ב- 22-, ב- 25 וב- 29 במרס. אחרי ימים אחדים הם הגיעו לטרבלינקה והושמדו מייד. בסך הכול הושמדו בעזרת הבולגרים 11,363 יהודים. אף לא אחד מהמגורשים חזר מטרבלינקה. לפני עלייתם לרכבת הראשונה בסקופיה, כאשר הצטרפו אליה שוטרי המשמר הגרמני, הבינו הנידונים מה צפוי להם.

במשלוחים אלה היה גם ליאון קמחי, מנהיגם הציוני הנערץ של יהודי מונסטרי. בזכות פעולתו רבת השנים עלו לארץ בשנות ה-30 אלפי יהודים, וחייהם ניצלו. הוא עצמו נאסר לפני השילוח והועבר לבולגריה. אחרי כן שוחרר כביכול, נשלח ברכבת כנוסע רגיל לעירו מונסטרי, אך בסקופיה הורד מהרכבת וצורף למשפחתו, שהמתינה במחסני 'מונופול'. גן ציבורי נקרא על שמו בירושלים ויער ניטע לזכרו על ידי הקרן הקיימת בהרי ירושלים.

כאמור, הבולגרים התחייבו לשלח בשלב הראשון 20,000 יהודים. לכן תכנן בלב להוסיף עוד 8,000 יהודים מהעיר קיוסטנדיל וממקומות אחרים שבבולגריה הישנה. תוכניתו נודעה ליהודי בולגריה, שכבר עמדו על מה שאירע לאחיהם בשטחים החדשים. הם נרתמו לפעולה אמיצה ואף הצליחו לגייס את סגן יושב-ראש הפרלמנט דימיטר פשב, שיחד עם 42 מחברי הפרלמנט פנה למלך בדרישה למנוע את גירוש יהודי בולגריה הישנה. מאמציו נשאו פרי. הגירוש נדחה לפי שעה. המלך והממשלה המתינו להתפתחויות הבינלאומיות כדי לקבוע את עמדתם. אך פשב הודח מכהונתו והוחרם על ידי הממשלה. יש לציין, כי גופים ציבוריים נוספים תמכו בפעולתו - ראשי הכנסיות הפרבוסלבית והקתולית וכן כמה ארגונים ציבוריים. למזלם של יהודי בולגריה נדחה לפי שעה שילוחם להשמדה, אלא שהסכנה לא חלפה כליל. רק מותו של המלך ב-28 באוגוסט בהרי רילה הגבוהים בבולגריה, קרוב לוודאי מהתקף לב שתקף אותו 13 יום אחרי שחזר מפגישתו האחרונה עם היטלר שהתקיימה ב-15 באוגוסט, מסמל את האור בקצה מנהרת החושך של יהודי בולגריה. השלטון הפשיסטי איבד את משענתו המלכותית, צבאות בנות הברית התקדמו בכל החזיתות, והבולגרים החלו ליצור לעצמם אופציות לפרישה מבריתם עם היטלר. בחשאי החלו לקיים מגעים עם נציגי המערב, וכבר אז החלו לבנות את האגדה בדבר עמדותיהם הפילושמיות, כביכול.

מה הוא סוד הצלחתם של הבולגרים ביצירת האגדה הזאת ובטיפוחה? למעשה, היה זה בוריס עצמו ששרטט עוד בחייו את קו ההתנהגות הבולגרית. ההיסטוריון הבריטי טרבור-רופר, מן הבולטים שבחוקרי מלחמת העולם השנייה, כותב בספרו "שיחות השולחן" של היטלר (Trevor-Roper, *Hitler's Table-Talk, 1941-1944*, London, 1973), כי היטלר הגדיר את בוריס כ"שועל זעיר הדואג למחוק את עקבותיו". ואכן ידעו הבולגרים להופיע כבני ברית של מדינות הציר, ועם זאת נמנעו מהמלחמה בברית המועצות וכך הצילו את צבאם ואת עריהם מחורבן. הבולגרים קיימו מגעים חשאיים עם בנות הברית כאשר הבינו כי אפסו סיכויי גרמניה לנצח, אך נטשו את גרמניה רק כאשר הצבא הסובייטי התקרב לגבולות ארצם. הם נקטו מדיניות אנטישמית קיצונית ופעילה כנאמנים לרצון הגרמני, ואף נטלו חלק פעיל בהשמדה בשלחם את יהודי תראקיה ומקדוניה לטרבלניקה. בה בשעה הם נמנעו מלשלח את יהודי בולגריה עצמה להשמדה, כשהם ממתינים לראות לאן נושבת הרוח במלחמה. עד מהרה ידעו למחוק את עקבות עמדתם האנטי-יהודית, הצניעו כליל את חלקם בהשמדה והבליטו את "הצלת" יהודי בולגריה, שלמעשה היה אי-שילוחם למחנות ההשמדה בפולין.

מהלך זה נכפה על המלך וממשלתו על ידי כמה אנשי ציבור בולגרים. אחרי המלחמה ביקשו הן המלוכנים שבגולה והן הקומוניסטים שבשלטון את כתר "מצילי היהודים". בולגריה נהנתה גם באופן חומרי מפירות ההשמדה: היא החרימה את כל רכושם של המושמדים, ומעולם לא הביעה צל צלו של רצון להחזיר את הגזלה לעם היהודי.

רכושם הדל של המושמדים, כמיליון דולר בערכים של שנת 1943, עדיין טמון באוצר הבולגרי. כרבע ממנו שולם בידי הבולגרים לגרמנים כתשלום על הסעת המושמדים למחנות המוות.

מדוע לא ניצלו יהודי תראקיה ומקדוניה מהשמדה כמו אחיהם בבולגריה הישנה? על כך משיב מיכאל בר-זהר:

יהודי תראקיה ומקדוניה נשלחו אל מותם כי איש לא התערב ולא נלחם למענם. כך הם הפכו לקורבנות נוחים עבור מכונת ההשמדה הנאצית. אחרי מותם הפכו לקורבנות בפעם השנייה. קורבנם וסבלם נשטפו בגלים של אדישות קרה. זיכרונם נמחק... בחייהם ובמותם הם היו יתומי הבלקנים (מיכאל בר-זהר, הרכבות יצאו ריקות, תל אביב: תשנ"ט, עמ' 220).

בולגריה הצליחה לשנות את תדמיתה ואף הפיקה מכך רווחים. היא לא נענשה באיבוד שטחים אחרי המלחמה, ואף לא החזירה לרומניה את חבל דוברודג'ה, שהעניק לה היטלה. היא לא שילמה פיצויים לקורבנותיה ולשכנותיה שנפגעו על ידה. ומעל לכול: היא הצטיירה בדעת הקהל היהודית והבינלאומית כחסידת אומות העולם. לפני שנים אחדות כמה עסקנים יוצאי בולגריה אף יזמו נטיעת עץ על שם המלך בוריס. לעג הגורל הוא, משום שאילו בוצעה תוכנית זו היה ניטע עץ זה סמוך ליער שניטע לזכר קורבנותיו של בוריס שהושמדו בטרבלינקה. למרבית המזל הצליחו יוצאי יוגוסלביה ויוצאי בולגריה אחדים, שלא נפלו למלכודת האגדה הזאת, למנוע ביזיון היסטורי ופגיעה קשה בקורבנות השואה של הבולגרים, והיער לא נקרא על שמו של בוריס. הקרן הקיימת לישראל נהגה, עם זאת, מנהג תמוה של פשרה: אומנם היער נקרא על שם בולגריה, ויש בו שלט זיכרון לפשב, חסיד אומות העולם, אך הוצב בו גם שלט זיכרון לבוריס, שנהנה אפוא מכל העולמות. הוא גם שלח יהודים להשמדה וגם זכה להנצחה בישראל כמציל יהודים.

נוסף על עדותו של פילוב ביומנו, שהובאה לעיל, אחריותו האישית של בוריס למדיניות האנטישמית של ממשלתו ולהשמדת יהודי תראקיה ומקדוניה עולה בבירור משני המסמכים הבאים. בכינוס של ראשי הכנסייה הבולגרית, שהתקיים ב-22 ביוני 1943, ובו נוכחו 11 בישופים מטרופוליטים, נשא בוריס נאום אנטישמי חריף. הוא האשים את היהדות כולה בבגידה, בספסרות ובגרימת המלחמות, לרבות מלחמת העולם השנייה. הוא קרא להשתחרר מהשפעתם המזיקה של היהודים ושיבח את החקיקה האנטישמית באירופה ובכללה את

החוק האנטישמי להגנת האומה בבולגריה (פרוטוקול מספר 6 של הסינוד הקדוש הבולגרי). בוריס מתגלה כאן לא רק כאופורטוניסט, שהקריב 12,000 יהודים להשמדה תמורת הסיכוי לספח שטחים לבולגריה אלא גם כנושא מסר אידיאולוגי אנטישמי ברור. המסמך השני הוא מברק מספר 42 של משרד החוץ הגרמני לצירות בסופיה מיום 4 באפריל 1943. במברק מדווח שר החוץ הנאצי ריבנטרופ, כי בשיחתו עם בוריס בברלין הצהיר המלך שעד כה אישר את גירושם של יהודי תראקיה ומקדוניה וכי בדעתו לשלח אלמנטים יהודים קומוניסטים מבולגריה עצמה. אשר לשאר יהודי בולגריה, בדעתו לרכז 25,000 מיהודי בולגריה במחנות ולנצלם לעבודות כפייה. לא ברור מדבריו מה היה בדעתו לעשות במחצית האחרת של יהודי בולגריה הישנה. עולה מכאן כי כל ניסיון לטשטש את אשמתו האישית של בוריס מתנפץ אל מול המסמכים המרשיעים האלה הפתוחים בפני חוקרי השואה.

בולגריה מעולם לא הודתה בפשעיה. מעולם לא הציעה להחזיר את הגזלה של רכוש הנרצחים. מעולם לא ביקשה מחילה מאלפי הגברים, הנשים והילדים שנחנקו למוות בתאי הגזים של טרבלינקה. מחובתם של יוצאי בולגריה בישראל ובתפוצות לעשות חשבון נפש מוסרי נוקב. שנים רבות הם מעלים בהזדמנויות שונות על נס את בולגריה ואת מלכה ומתעלמים כמעט כליל מפרשת השמדתם של אחיהם מתראקיה וממקדוניה, שנעשתה בעזרתם של בולגריה ומלכה.

מקור: בשביל הזיכרון, 33, 1999, עמ' 20 - 25.

לקריאה נוספת:

א' אורן, עיר ושמה מונסטיר, תל אביב: נאור, 1972, עמ' 125-145.
ב' ארדיטי, יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי 1940-1944: חולון: תשכ"ה, עמ' 94-199.

נ' ברוך, הכופר: בולגריה ויהודיה במשך הדורות, תל אביב: 1960, עמ' 97-143.

מ' בר - זהר, הרכבות יצאו ריקות, תל אביב: תשנ"ט, עמ' 67-131, 217-223.

ל' יחיל, שואה, ב', תל אביב: עמ' 479; 753-763.

ג' לבל, גאות ושבר: פרקים בתולדות יהודי מקדוניה הווארדארית, ירושלים: מורשת, תשמ"ז, עמ' 193-226.

א' מטקובסקי, "השואה במקדוניה", בתוך, מ' שלח (עורך), תולדות השואה - יוגוסלביה, ירושלים: יד ושם, תש"ן, עמ' 395-426.

ג' נסים וג' אשכנזי, היהודים הסמויים: יהודי אירופה המזרחית מימי הקרולינגים ועד היום, תל אביב: דביר, 1998, עמ' 234-250.

